

ЗГАРСЬКИЙ ЗАКАЗНИК ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ БАСЕЙНУ РІКИ

Актуальність дослідження. Дослідження екологічного стану басейну річки Згар в межах Поділля, що має що має довжину 95 км і площу басейну 1165 км² (в межах Центрального Поділля – 20 км і 333 км², в межах Східного Поділля – 75 км і 832 км²) є важливими для вирішення питань його охорони та збалансованого використання. Одним з еталонних об'єктів дослідження басейну є «Згарський» загально зоологічний заказник загальнодержавного значення, площею 3018,7 га [6; 7].

Виклад основного матеріалу. Згарський – загальнозоологічний заказник загальнодержавного значення, розташований у межах Літинського (сіл Багринівці, Бірків, Горбівці, Микулинці) і Жмеринського (сіл Лисогірка, Почапінці) районів (адміністративний поділ подано до 17.07.2020 р.). Охоронний режим встановлено в 2002 році, площа заповідного об'єкта 3018,7 га [10]. Створений відповідно до Указу Президента України від 21.02.2002 р. № 167/2002. До його складу ввійшли раніше існуючі заказники місцевого значення: орнітологічний «Микулинецький» (348 га) і гідрологічний «Багринівський» (28 га). Заказник не вилучається із землекористування постійних землекористувачів, на землях яких він розташований: Лисогірської сільради – 59,5 га, Почапинецької сільради – 716,1 га (Жмеринського району), Багриновецької сільради – 499,8 га, Бірківської сільради – 618,3 га, Горбовецької сільради – 366,1 га, Микулинецької сільради – 154,3 га, Літинського виробничого рибного цеху сільськогосподарського ВАТ «Вінниця-рибгосп» – 444,8 га, Літинського торфозаводу філії підприємства «Поділляторф» – 150 га (Літинського району), адміністрації автомобільних доріг у Вінницькій області – 9,8 га [2; 10].

За ФГРУ (2005 р.) заказник відноситься до Середньобузької височинної області Дністровсько-Дніпровського лісостепового краю лісостепової зони Східноєвропейської рівнинної ландшафтної країни [4].

За ГБРУ (2003 р.) заказник відноситься до Центрально-подільського округу грабово-дубових і дубових лісів й суходільних лук Української лісостепової під-провінції Східноєвропейської лісостепової провінції дубових лісів, остепнених лук і лучних степів Лісостепової підобласті Євразійської степової області [1].

Заказник розташований на північному заході Східного Поділля в межах Українського кристалічного щита, що зумовлює панування гранітів і гранітоїдів, який переkritий потужними відкладами неогенового і антропогенного віку. Аллювіальні відклади є основними ґрунтоутворюючими породами. Флювіогляціальні відклади сприяли утворенню значних піщаних масивів, які добре проявляються біля села Микулинці. Над заплавою чітко прослідковуються піщані тераси до 4 м висоти, які добре виражені біля сіл Микулинці і Багринівці. Абсолютні висоти складають на заході – 307 м, на сході – 300 м. Глибини вертикального розчленування незначні і становлять біля 30 м на заході і 30 м на сході. Незважаючи на незначні перепади висот, подекуди розвинені ерозійні форми рельєфу – яри і балки, які проявляються на лівому більш високому і крутому березі річки Згар. Орографічні і кліматичні умови заказника спричинили формування тут низинних боліт. Територія заказника являє собою масив, який охоплює середню течію річки Згар (праву притоку Південного Бугу) та її трапецієподібну долину з незначним похилом ложа. Заплава об'єкта двостороння і широка (1,5–3 км), що пронизана низкою меандр і стариць. Русло річки має глибину 0,8–1,5 м, ширину – 3–5 м, воно звивисте. Заболоченість території зумовлена позитивним балансом вологи, потужним підпором підтем-них водоносних пластів, які в багатьох місцях річкової долини виходять на поверхню, наявністю великих рівнинних ділянок і незначною їх розчленованістю. Основна мета створення заказника – збереження і відтворення цінних природних комплексів – екоценозів долини річки Згар. Він характеризується унікальним поєднанням різноманітних ландшафтних урочищ: водноболотно-чагарникових, лісо-болотних і лучно-болотних. Різні умови рельєфу, походження й літологічна будова створили неоднаковий розвиток сучасної структури ґрунтового покриву території. Ґрунти заплави переважно дернові, дерново-лучні і лучні (на підвищених ділянках), сірі лісові (на схилових), болотно-лучні і лучно-болотні різного механічного складу (на знижених ділянках), торфово-болотні і болотно-торфові (на заболочених). Це сприяло формуванню рослинного покриву, який за еколого-ценотичною струк-

турою відповідає градієнту зволоження в геоморфологічному ряду відносних висот заплави і корінного берега. На території заказника (західна ділянка) є ряд торфових полів, з яких був знятий верхній шар торфу потужністю 1–2,5 м. Сліди торфорозробок призвели до значної зміни ландшафтної структури долини річки Згар – зникли торфово-болотні природні фітоценози, а утворилися на їх місці нестійкі антропогенні ландшафтні комплекси. За типом ландшафтної структури заказник – це долинно-річковий природний комплекс, умовно-корінний за походженням. Однак на деяких ділянках збереглися мережа осушувальних, магістральних і зневоднених меліораційних каналів. Після розробки торфу ділянки були залишені для природного заростання. Тут активно проходять денудаційні процеси, однак болотні угруповання нормального складу і будови не сформувалися, вони дуже мозаїчні і представлені нестійкими угрупованнями осоки зближеної, осоки омської, осоки болотної, осоки прибережної та ін. Значні площі займають угруповання польовиці повзучої. Рослинність представлена обводненими евтрофними болотами, заболоченими луками, чагарниковими вербовими (верба ламка, верба п'ятитичинкова) заростями й угрупованнями водної рослинності. Флора долини річки Згар є інтразональною. Серед видів вищої водної рослинності переважає ряска мала, кушир занурений, елодея канадська, рдесник пронизанолистий, рдесник блискучий, рдесник плаваючий, а також присутні спіроделла багатокоренева, ряска триборозенчаста і жабурник звичайний. Добре розвинені прибережно-водні високотравні фітоценози, за площею в яких переважає очерет звичайний, рідше зустрічаються лепешняк великий, рогіз вузьколистий, рогіз широколистий, комиш озерний. До складу цих угруповань входить вид папороті, що занесений до ЧКУ – сальвінія плаваюча, а також угруповання латаття білого і глечиків жовтих, занесених до ЗКУ. Регіонально рідкісними тут є такі види: плавшник болотний, бобівник трилистий, чина болотна, осока здута, осока просовидна. На луках трапляється плодоріжка блощицна з родини орхідних, занесена до ЧКУ. Також на території заказника знайдено осоку Девелла і зозульки м'ясочервоні (пальчатокорінник м'ясочервоний), занесені до ЧКУ. Для схилів долини річки характерні різнотравно-злакові угруповання, а для терасованих схилів – насадження сосни і берези з підліском чагарникових видів. Лісова рослинність представлена угрупованнями формації вільхи чорної, які займають найбільші площі заплави. Великі площі зайняті лучно-болотною і болотно-чагарниковою рослинністю.

У складі формацій очерету звичайного домінують очеретяно-осокові асоціації з осокою дернистою і осокою купинною, а також з кореневищними великими (побережною, стрункою) і кореневищними дрібними. Моховий покрив формується з сфагнових і гіпсових мохів. Основним напрямом динаміки рослинності заказника є продовження формування клімаксових болотних ценозів, а також інтенсивне заростання деревно-чагарниковими видами, такими як верба попеляста, верба тритичинкова, верба п'ятитичинкова, черемха звичайна, калина звичайна, калина цілолиста (гордовина), жимолость лісова, крушина ламка, вільха чагарникова, вільха чорна, а також осика і верба прутovidна. В заказнику зростає значно чисельна популяція валеріани високої, яка досягає тут висоти майже 2 м, вона інтенсивно квітує і плодоносить. Раритетне фіторізноманіття заказника формують такі види реліктових рослин – герань Роберта, шолудивник стиснутий; зникаючих – коручка болотна, росичка круглолиста, зозулинець блощичний (ЧКУ); регіонально рідкісних – дзвоники персиколісті, глечики жовті, латаття біле, осока волотча, плющ звичайний; цінних лікарських – оман високий, валеріана лікарська, пижмо звичайне, алтея лікарська, авран лікарський та ін. З декоративних рослин тут трапляються – півники болотні, мак дикий, материнка звичайна, незабудка болотна, волошка синя; медоносних – горошок мишачий, буркун лікарський, кропива собача п'ятилопатева; кормових – костриця борозниста, тимофіївка лучна, пирій повзучий, тонконіг лучний, лисохвіст лучний, гряття збірна, люцерна серповидна, конюшина лучна [2; 3; 8].

Наявність різних екоотопів і мозаїчність рослинного покриву (понад 250 видів судинних рослин) створюють передумови для існування тут надзвичайно багаті фауни. За результатами останньої інвентаризації фауни хребетних тварин встановлено, що досліджене водно-болотне угіддя підтримує існування понад 120 видів наземних хребетних, які належать до 5 класів: земноводних (6 видів), плазунів (4 види), птахів (97 видів) і ссавців (13 видів). Серед них особливо багато водоплавних і навколводних птахів, котрі тут гніздяться, зупиняються під час міграцій, зимують, оскільки заказник – це ключова територія, яка знаходиться в зоні Галицько-Слобожанського природного широтного екологічного коридору. Важливим є те, що переважна більшість відзначених на території заказника хребетних входить до різноманітних міжнародних і національних созологічних списків: 88 видів – до додатку II Бернської конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середо-

вищ існування в Європі (1979 р.), 9 видів – до ЧКУ (2009 р.), 3 види – до ЄЧС (1991 р.). Велику групу складають аборигенні види. З представників іхтіофауни в р. Згар зустрічається: плітка, краснопірка, карась золотий, карась сріблястий, короп, лин, окунь звичайний, йорж звичайний, щука. У руслових і заплавних ставках – товстолоб і білий амур. Земноводні і плазуни представлені тритоном гребенястим, кумкою звичайною, жабою земляною (часничницею), квакшею, ропухою зеленою, ропухою сірою, жабою гостро-мордою, жабою трав'яною, жабою ставковою, жабою озерною, черепахою болотяною, веретільницею ламкою, ящіркою прудкою, ящіркою живородною, вужем звичайним, вужем болотним. Найбільш цікавою групою є орнітофауна, яка представлена птахами водно-болотних масивів, суходолів, чагарників і лісових екосистем. Раритетну авіафауну представляють види, занесені до ЧКУ: косар (колпиця звичайна), коровайка, ходуличник, скопа, орлан-білохвіст, малий підорлик, лунь польовий, сірий сорокопуд і деркач, останній занесений до ЧК МСОП. Крім них, прибережні екосистеми Згару та систему ставків використовує для гніздування велика кількість регіонально рідкісних птахів – квак, чепура велика, чапля руда, чапля біла мала, гуска сіра, нерозень, чирянка велика, попелюх, чернь чубата, шуліка чорний, баранець звичайний, крячок білокрилий та ін. Найбільш поширеними видами є: мартин озерний, крячок чорний, крячок білощокий, крячок річковий, баклан великий, чапля сіра, качка-крижень, чирок-свистунок, чирок-тріскунок, норець великий, бугай, лебідь-шипун, лунь болотяний, курочка водяна, лиска, чибіс, кулик фіфі. На прольоті зустрічаються кроншнеп великий, чернь морська, гагара сіра та ін. Особливо цінною є ділянка верхнього ставу р. Згар з окремими невеликими острівками-плавунами і заплавами поблизу с. Микулинці. Це місце – єдине в області поселення унікальної колонії сірих гусей, озерної чайки, білої чаплі, каравайки, бекасу, очертянки, гагари сірої та інших видів. Загалом на території заказника нараховується 97 видів орнітофауни. З дендрофільних видів основну масу складають горобині (дрозди, воронові, славки). Із ссавців на території заказника найбільш поширені: заєць сірий, лисиця руда, ондатра, пацюк водяний, миші, значно менше – видра річкова, горностай, ласка, кабан дикий. З видів занесених до ЧКУ із ссавців трапляються: горностай, видра річкова [2; 5; 9].

Висновок. Наразі вивчення режиму використання заказника та характер знаходження раритетної фауни у його межах дають підстави окреслити ряд чинників, які прямо чи опосередковано

впливають на оселища тварин, загрожують ефективному функціонуванню і цілісності цієї екосистеми й тваринному світу зокрема. Поряд із високою природною цінністю, в зоні заказника діє низка негативних чинників, які прямо чи опосередковано загрожують цілісності цієї екосистеми, її флорі і фауні. Це засвідчує моніторинг режиму використання цього об'єкта, а також характер топічної приуроченості його фауни. Такими чинниками є: висока амплітуда коливання рівня води у ставках, що спричинює підтоплення і загибель кладок аквафільних птахів; зміна режиму землекористування; інтенсифікація аграрного виробництва; браконьєрство, особливо під час весняної міграції птахів (неконтрольоване рибальство і полювання); розширення зон відпочинку; значне рекреаційне навантаження на водно-болотні екосистеми; надмірне випасання худоби і випалювання рослинності. Подолання цих та інших проблем задля збереження унікального комплексу водно-болотних ландшафтів регіону, його флори і фауни можливе лише за умови посилення охоронного режиму на території. Вилучені з господарського обігу відпрацьовані площі, насамперед кар'єри торфорозробок заповнюються водою і підтримують життєдіяльність водно-болотних тварин. У структурі заказника близько 30 % площі займають відпрацьовані торфові поля. До складу оселищ тварин входять різні фації – від ділянок евтрофних боліт до відкритих площ, позбавлених водної рослинності. Тому необхідно провести детальне наукове дослідження та подати наукове обґрунтування щодо створення на основі заказника «Згарський» першого на Східному Поділлі природного заповідника.

Використанні джерела

1. Дідух Я. П. Геоботанічне районування України та суміжних територій / Я. П. Дідух, Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Український ботанічний журнал. – 2003. – Т. 60. – № 1. – С. 6–17.
2. Еталони природи Вінниччини : монографія / О. В. Мудрак, Г. В. Мудрак, В. М. Поліщук та ін.; за ред. О. В. Мудрака. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2015. – 540 с.
3. Заповідні об'єкти Вінниччини / Під заг. ред. О. Г. Яворської. – Вінниця : Велес, 2005. – 104 с.
4. Маринич О. М., Фізична географія України : підручник / О. М. Маринич, П. Г. Шищенко. – Київ : Знання, 2005. – 511 с.

5. Матвійчук О. А. Орнітофауна Верхнього і Середнього Побужжя / О. А. Матвійчук, В. В. Серебряков. – Київ : Фітосоціоцентр, 2010. – 284 с.

6. Природно-заповідний фонд України: території та об'єкти загальнодержавного значення. – Київ : ТОВ «Центр екол. освіти та інформації», 2009. – 332 с.

7. Реєстр річок Вінницької області / Автор-укладач Гавриков Ю. С. – Вінниця : Басейнове управління водних ресурсів річки Південний Буг, 2018. – 28 с.

9. Червона книга України. Рослинний світ. / За ред. Я. П. Дідуха. – Київ : Глобалконсалтинг, 2009. – 900 с.

10. Червона книга України. Тваринний світ. / За ред.: І. А. Акімова. – Київ : Глобалконсалтинг, 2009. – 600 с.

УДК 911.5:330.15

С. Р. НОВИЦЬКА, Л. В. ЯНКОВСЬКА

ekosvit76@ukr.net,

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль

ТУРИСТИЧНІ МАРШРУТИ ПЕРСПЕКТИВНОГО РЕГІОНАЛЬНОГО ЛАНДШАФТНОГО ПАРКУ «ПОЧАЇВСЬКИЙ»

Розвиток туризму сприяє зростанню економіки, створенню нових робочих місць, підготовці кваліфікованих кадрів, збереженню екологічної рівноваги, підвищенню екологічної свідомості громадян, сталому розвитку місцевої громади, що робить його актуальним і перспективним для Тернопільської області. А основною формою реалізації туризму та рекреації є туристичний маршрут – попередньо намічений суб'єктом туристичної діяльності шлях подорожі (екскурсії, прогулянки, походу), що характеризується визначеним порядком пересування туристів через географічні пункти та обумовлений програмою подорожі й програмою перебування. Тому, важливим є вивчення ресурсних можливостей створення туристичних маршрутів в межах перспективного регіонального ландшафтного парку (РЛП) «Почаївський».

На території перспективного РЛП «Почаївський» в зоні регульованої рекреації пропонується створити такі екологічні стежки і туристичні маршрути: